

Джерела та література

1. *Бобровський Т.А.* Монастирський печерний комплекс поблизу смт. Диканька Полтавської обл. (за результатами спелео-археологічних досліджень у 2005 р. / Т.А. Бобровський, Б.У. Вайнер // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. Ч. 2. – К., 2007. – С. 9–29.
2. Матеріали для історії колонізації і быта степної України Московського державства (Харьківської і частини Курської і Воронежської губерній) в XVI–XVII столітті, зібрані в різних архівах і редактовані Д. І. Багалієм / Д.І. Багалей. Т. 1. – Х., 1886. – 383 с.
3. *Таранушенко С.А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С.А. Таранушенко. – К. : Будівельник, 1976. – 236 с.
4. *Филарет (Д.Г. Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри / Архиепископ Филарет. – М. : типография В. Готье, 1852. – Отд. I. – 236 с.
5. *Филарет (Д.Г. Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет.– М. : типография В. Готье, 1857. – Отд. III. – 604 с.
6. *Шафонский А.Ф.* О знаменитых урочищах по историческим происшествиям [перший науковий опис Більського городища] // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи : Зб. наук. праць. – Полтава : ЦОДПА ; вид. «Археологія», 1996. – С. 26–29.
7. *Щербань А.Л.* Дослідження підземель Опішні // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2008. – № 1–2. – С. 133–135.

Кравченко А.Н. История исследования монастырей северо-запада Слобожанщины

Статья посвящена анализу степени изученности проблем, связанных с выявлением, исследованием и введением в научный оборот данных о монастырях северо-запада Слобожанщины XVII в. Анализируются результаты более 200-летнего изучения данной проблемы, выделяется три этапа исследований и проблематика, присущая каждому из них.

Ключевые слова: Северо-Запад Слобожанщины, монастыри, XVII столетие.

Kravchenko O.M. History of the research of the North-Western Sloboda Ukraine monasteries

The article is devoted to the analyses of the problems of exposure, research and introduction to the scientific turn of the data about the North-Western Sloboda Ukraine monasteries of the XVII century. The author analyses results of the over 200-year studies of the problems. Three main stages of the studies and their main issues are determined.

Key words: North-Western Sloboda, monasteries, XVII century.

УДК 902.2

Є.М. ОСАДЧИЙ

Селітроваріння на території Північно-Західної
Слобожанщини XVII ст.

В статті відображений стан вивчення пам'яток селітроварного виробництва XVII ст. на території Північно-Західної Слобожанщини. Проаналізовано залишки селітряного виробництва, які представлені майданами, таборами селітроварів і варницями. На основі

писемних й археологічних джерел відображено історію селітроваріння Північно-Західної Слобожанщини в контексті заселення краю.

Ключова слова: табори селітроварів, Північно-Західна Слобожанщина.

Численні війни XVI–XVII ст., які проходили за участю українських козаків, вимагали значного обсягу виробництва селітри – складової пороху. Для видобутку селітри ватаги промисловиків використовували великі курганні насипи епохи бронзи та раннього залізного віку, а також вали давніх городищ. За будовою селітряні майдани Слобожанщини не відрізняються від аналогічних залишків селітроварного виробництва – вони підковоподібні із залишками відвалів – “вусами» [2, с. 54–55].

Упродовж майже двохсот років, які минули з моменту завершення селітроваріння на Слобожанщині та Гетьманщині, втрачено зв'язок між залишками варниць і повідомленнями про роботу селітроварів. Однак, назву «Виварений курган» досить часто носять якраз майдани. Початок вивчення селітряних майданів припадає на межу XIX–XX ст. Одним із фундаторів їх вивчення й картографування був В.Г. Ляскоронський. Він припускав, що майдани могли бути залишками городищ кочівників або давні святилища. Згодом В.О. Городцовим було доведено, що майдани – це залишки селітроварного виробництва доби козацтва [8, с. 222–224].

Окрім згаданих двох дослідників вивченням залишків селітряного виробництва на території Слобожанщини займалися також М.О. Макаренко, О.В. Сухобоков, Б.А. Шрамко, С.А. Скорий, В.В. Приймак, О.Б. Супруненко. Дані писемних джерел опубліковані у роботах архієпископа Філарета (Гумілевського), А.Г. Слюсарського, П.М. Кулаковського.

У XVII ст. в Східній Європі набуває поширення вогнепальна зброя й артилерія, які потребували значної кількості пороху. Одна зі складових пороху – селітра, як з'ясувалося, у великій кількості присутня у насипах давніх курганів. Насипи, що склалися з чорнозему стали джерелом видобутку природної селітри. Саме у шарах чорнозему містилася природна селітра. Природні умови межиріччя Псла, Ворскли та Верхньої Сули сприяли утворенню в родючому шарі ґрунту прошарків селітри. Кургани раннього залізного віку та вали давніх городищ, які склалися переважно з чорнозему, містили значну кількість природної селітри. Саме вони й стали об'єктом її розробки на початку XVII ст. [5, с. 9–10].

На картах Г.Л. де Боплана 1648 та 1650 р. береги Псла, Ворскли та Сули вкриті великим лісовим масивом відомим як Лосицький Бір і Чорний Гнилецький ліс. До того ж, у цій місцевості протікає достатня кількість невеликих струмків і річок [15, р. 62]. Таке поєднання природних запасів селітри, палива та води сприяло початку селітроваріння на території Путивльського повіту. Початку роботи козацьких ватаг-селітроварів сприяла незаселеність даної території. З початку XVII ст. польські селітровари, які працювали на

кн. І. Вишневецького, заключали угоди з путивльським воєводою на розробку курганів за умови передання частини добутої селітри московському війську. Проте, умов договору селітровари не виконували й путивльські воєводи перестали заключати договори з поляками. Відтак, на початку XVII ст. варіння селітри відбувалося тут без будь-яких погоджень із московською владою. Цьому сприяло також невизначеність кордону між Польщею та Московією – землі, де були розташовані найбільші кургани знаходилися на спірних територіях. Відсутність постійного населення також давала змогу здійснювати селітряні роботи безконтрольно. З дозволу польської влади селітру варили на р. Рябині, Охтирці, Гусинці та на території Більського городища [7, с. 311].

Значна частина майданів розташовується на території Північно-Східної Гетьманщини, найбільше їх за течіями річок Ворскла та Сула. На Слобожанщині кількість майданів значно зменшується, зменшується також їх розмір. Така різниця в кількості може мати кілька причин. По-перше, землі Південної Сіверщини до середини XVII ст. були малозаселені, а виробництву селітри заважала постійна татарська загроза. Селітроваріння процес тривалий, що змушувало варити селітру під захистом прикордонних фортець Речі Посполитої. Один із таких значних центрів на кордоні двох держав знаходився поблизу с. Більськ сучасної Полтавської області. Тут в урочищі Скоробір у першій половині XVII ст. був налагоджений процес видобутку селітри. Для цього використовувалися також вали Західного городища та Великого укріплення Більського городища [11, с. 56].

Про важливість селітри для Речі Посполитої свідчить поява у 1620 р. на території Задніпрянщини «Селітряної держави». Королівський декрет Сигізмунда III Вази чітко перераховував території, де дозволялося виробництво селітри. Туди входили як землі Речі Посполитої, так і території, що належали Московській державі. Так, поля Путивльське та Белгородське хоч і були незаселеними, але формально належали до Путивльського уділу. Початок масового видобутку селітри починається на Верхній Сулі після заснування на старому городищі Роменського острога. За короткий час Ромни стають осередком колонізаторської політики, яку проводив польський державець К. Сіножацький. За його ініціативи ватаги селітроварів починають освоювати середню течію Ворскли (район Великого Більського городища) та межиріччя Псла і Ворскли. Селітровари вели роботи на території Путивльського уділу й часто стикалися з прикордонними путивльськими сторожами. Зберглося досить багато доповідей путивльському воєводі про самовільний видобуток селітри. У випадку, коли стрільці чисельно переважали селітроварів, вони відбирали реманент і зброю й відправляли їх до Ромен. Після того, як Поворскля перейшло від кн. Корецького до кн. Вишневецького, останній спочатку за королівським універсалом, а потім і самовільно починає розробку курганів уздовж берегів річок Сули, Хорола та Груні. Після цього чисельність та кіль-

кість вагаг селітроварів збільшується і вони починають завдавати збройного опору путивльським рагним людям [7, с. 312–330].

Про зацікавленість польської влади у видобутку селітри свіаить те, що королівські комісари також вели видобуток селітри. Але на відміну від шляхти, вони ставили селітряні заводи виключно на території Зааіпрянщини. Так, польський комісар Б. Обалковський починає ставити заводи по Ворсклі, навколо старого Полтавського городища й укріплень Великого Більського городища. У 20–30-х роках XVII ст. за наказом путивльського воєводи було віаряжено до межиріччя Псла та Ворскли Романа Гаврилова з метою виварювання селітри. Але прибувши на місце він виявив, що на запланованих до виварювання майданах ведуть роботу євреї з України [7, с. 312].

Чітке розмежування кордону між Московським царством і Річчю Посполитою затруднювало освоєння середньої течії Ворскли та Псла. Ці землі, хоч і незаселені з російського боку, проте, все ж, формально належали Московській державі. Тому українські вагаги не могли вільно вести тут промисел. До того ж, не було нагальної потреби добувати селітру в таких важких умовах. За писемними джерелами першої половини XVII ст. відомо, що тут вели промисел козаки з Переяславщини, Чернігово-Сіверщини, Полтавщини, а також селітровари – вихідці з України, що наймалися до російських промисловиків із Путивля, Курська та Хотмизька [13, с. 270].

У першій половині XVII ст. активні роботи з видобутку селітри ведуться навколо Більського городища. Картографування майданів околиць Більського городища виявило факт тяжіння більшості майданів до західної периферії городища. На Східному укріпленні також не виявлено пошкоджень валів селітроварами. «Південний вал», який ділить Великі укріплення Більського городища на 2 частини, був збудований у середині XVII ст. і розмежував польську та московську частини городища. З московського боку майданів виявлено мало, що свіаить про відсутність інтересу московської влади до розроблення курганів і валів городищ Поворскля для видобутку селітри.

Процес добування селітри досить тривалий і вимагає наявності поблизу курганів води та дров. Окрім цього, небезпека потрапити в полон до татар також уповільнювала процес освоєння курганів на незаселених територіях. Вагага, яка здійснювала промисел селітри, постійно наражалася на небезпеку через дим, який міг їх видати. Тому поряд із невеликими майданами функціонували від 2 до 7 невеликих печей для випарювання селітри, а не великих варниць, як це було на території Зааіпрянщини. На сьогодні у межиріччі Псла та Сейму відомо кілька невеликих селітроварних майстерень-майданів [6, с. 62].

Зважаючи на той факт, що селітру таким способом добували також козаки-переселенці в другій половині XVII ст., можна говорити про незначні обсяги селітроваріння на даній території до початку її заселення. Виняток становлять південні території майбутнього Охтирського полку. Незначна кількість май-

данів у межиріччі Середнього Псла, Ворскли і Верхньої Сули може пояснюватися двома чинниками. По-перше, за даними московських і польських грамот путивльські служилі люди часто були поінформовані про початок роботи на курганах. Для припинення робіт висилалися загони стрільців, які перешкоджали роботі селітроварів. Через це ями в центрі курганів важко відрізнити від звичайних грабіжницьких. По-друге, за короткий час селітровари не могли зняти велику кількість ґрунту з насипу. А переважна більшість насипів курганів розорується вже впродовж наступних 150 років. Оранка практично зруйнувала верхні частини насипів, а з ними і залишки роботи селітроварів.

Досліджені табори селітроварів і селітряні варниці розташовуються поблизу майданів. Відстань між майданом і варницею коливається від кількох десятків метрів до 800 м. Така розбіжність у розташуванні може пояснюватися кількома чинниками. По-перше, наявністю поряд запасів води (струмок, річка) та палива (дров). Тож, для виварювання вибиралися лише ті кургани, які знаходилися поряд із необхідними ресурсами. По-друге, процес виварювання селітри здійснювався одночасно на кількох курганах і печі розташовувалися максимально ефективно для транспортування ґрунту з усіх насипів.

Табори селітроварів, які знаходилися на кордоні Польської та Московської держав у першій половині XVII ст., були тимчасовими і функціонували 1–2 сезони. За даними писемних джерел відомо, що селітроварна ватага заздалегідь вибирала курган або городище, де ґрунт містив досить природної селітри. Початок роботи співпадав із весняними місяцями. Зважаючи на значне похолодання у Європі в XVI–XVII ст. ґрунт промерзав на значну глибину й ватага прибувала на місце вже після його розмерзання. Поряд із курганом зводилися шалаші та промислові й господарські печі. Останні вирізувалися в материковій глині, а для надання їм вогнестійкості використовували підмазки з окремих сортів глини. Розміри печей залежали від діаметру казанів, які використовувала ватага. На варниці, що знаходилася на Західному укріплення Більського городища, діаметр казанів повинен був становити понад 2,5 м [5, с. 30–33]. Значно менші казани використовувалися у варницях поблизу сіл Пологи та Степне.

Досить рідкісним є виявлення табору селітроварів. Досліджений В.В. Приймаком комплекс печей господарського призначення є єдиною на сьогодні вивченою археологічно подібною пам'яткою. Згадки у грамотах XVII ст. таборів селітроварів описують тимчасові споруди – здебільшого шалаші та господарські ями. Досліджені печі споруджені за дуже архаїчною технологією і В.В. Приймаком інтерпретуються як господарські виносні печі, покликані обслуговувати табір селітроварів. Селітроваріння в 20–40-х роках XVII ст. було сезонним, і за кілька місяців ватага могла виварити середній за розмірами курган. Тому зводити стаціонарні будівлі не було сенсу. Основою житла переважно був або шалаш, поблизу якого влаштовували вогнище, чи легка стовпова споруда з плетеними із лози стінами. В середині знаходилася піч. Для будівництва печі використовувалася материкова глина [5, с. 55–56].

Хронологія функціонування досліджених варниць може бути визначена на основі комплексного аналізу археологічних даних і писемних джерел. Селітрований комплекс поблизу с. Степне за виявленою у верхній частині насипу кургану керамікою датується XVII ст. У грамоті, яка датується першою половиною XVII ст. наводяться дані, що в 1638 р. за Сулою варив селітру виходець із Києва Федір Сказка, а за рік його зять Іван освоював за наказом менського підстарости Матвія Мрочки 3 кургани в урочищі Бесищеве у Городецькій волості [7, с. 362]. Урочище Бесищеве локалізується за даними грамоти на землю, яку отримав гадяцький полковник Михайло Самойлович у 1680 р. Йому було надано у власність землі, де було засновано слободи Михайлівку, Василівку й Озак. Саме в цій місцевості знаходиться вказане урочище [9, с. 65]. Відтак, датувати варницю поблизу с. Степне можна першою половиною XVII ст.

Табір селітроварів розташований у межах Більського городища можна датувати виключно за археологічними даними. Фрагменти кераміки, виявлені в шурфах і заповненні ям, датуються другою половиною XVII ст. У заповненні однієї з печей було знайдено фрагмент світлоглиняної орнаментованої кахлі, датованої другою половиною XVII ст. Тож, комплекс господарських печей можна датувати другою половиною – кінцем XVII ст.

Археологічними залишками процесів селітроваріння є майдани. Майдани північного сходу Слобожанщини сконцентровані переважно на території Сумського й Охтирського козацьких полків. Форма майданів схожа з конфігурацією майданів Гетьманщини. В основі майдану розташована лійкоподібна яма глибиною від 2 до 3 м і діаметром від 25 до 50 м. Поряд розташовані «вуса» викиду. Вони вигнутої форми, складаються з багатьох прошарків землі, глини та попелу. Майже всі майдани є залишками одного кургану, навіть коли поряд розташовані насипи, які за розмірами не поступалися. Залишків місць, де випарювали селітру не виявлено. За писемними даними с. Печище Сумського району отримало назву від залишків печей, які знаходилися поблизу селітроварного комплексу. Часто на оранці поблизу майданів знаходяться фрагменти сильно обпаленої глини. Не виключено, що це залишки зруйнованих оранкою печей. Серед майданів, досліджених у басейнах Середнього Псла, Середньої Ворскли та Верхньої Сули, можна виділити 2 типи: прості підковоподібні майдани з плоским внутрішнім простором і майдани з лійкоподібною ямою та розташованими поряд «вусами» викиду. Селітроварний комплекс у с. Печище поєднує в собі обидва типи [12, с. 28].

Окрім курганів, селітровари використовували вали давніх городищ. У середині XVII ст. розроблялися городища Бабакове та «Юрьєво на усть Куриць». Проте, широкого поширення розташування варниць на городищах не зафіксовано. Деякі інші вигляд мають залишки валів і культурного шару городищ, розроблених на селітру. В цьому випадку селітровари використовували багатий на органіку ґрунт – центральну частину валу, де знаходилися залишки дерев'яних конструкцій [10, с. 28, 31].

Козаки, що прибували на землі Московської держави з польської території, стали носіями етнокультурних і військових традицій Речі Посполитої. Слід зазначити, що виробництво селітри на території Московії велося зовсім за іншої технологією, де в основу процесу було покладено переробку складових, а не випарювання вже готової селітри.

Датування майданів й ототожнення їх із повідомленнями писемних джерел можливе з великою долею імовірності через досить відносні географічні прив'язки. У повідомленнях про розташування варниць не згадуються населені пункти – лише вказуються басейни річок, поблизу яких вони знаходилися. Так, до першої половини XVII ст. можна зарахувати майдани поблизу сіл Степне, Неплатине, Шабалтаєве, Катеринівка, Грунь, Катанське, Перелуг, Саї. Ці майдани розташовані в місцевості, де за даними писемних джерел у першій половині XVII ст. вели видобуток селітри вихідці з Ромен, Лохвиці, Гадяча, Миргорода й інших містечок Лівобережжя. Ці території знаходяться поза зоною землеводіння козацьких містечок у середині XVII ст. До списку можна залучити селітряні варниці на городищах Бабакове та Миколаївка. Кургани розташовані у межиріччі Єзучі та Сухого Ромна були причиною довгих переговорів під час розмежування кордонів [7, с. 197–209]. Польські комісари намагалися залишити великий курганний могильник, який знаходиться на південь від Конотопа, на польському боці. Але через довгі переговори цей могильник залишився з московського боку. При обстеженні курганів поблизу сіл Шевченкове та Шаповалівка майданів не виявлено.

Селітряні майдани розташовані переважно в межах ресурсних зон козацьких фортець – Сум, Боромлі, Охтирки. Значна за розмірами фортеця потребувала достатньої кількості пороху, тому починається виробництво власної селітри. Враховуючи обов'язковість при виробництві селітри не тільки наявності сировини, але й безпеки, – на території Слобожанщини виникнення значних селітроварних комплексів могло відбуватися тільки після заснування поряд фортеці. Так, поблизу Сум відомо відразу 3 селітроварні комплекси.

Майдан поблизу с. Линтварівка розташований усередині ресурсної зони Сум і, ймовірно, є залишками майстерень, що належали сумчанам. До ресурсної зони Сум належить також майдан поблизу с. Веселе.

У випадку з майданами, розташованими поблизу Охтирки, неможливо з упевненістю розділити датування виробництва до та після заснування міста. Є письмове повідомлення, що в районі річок Охтирки та Гусинка варили селітру євреї – вихідці з Гетьманської України. Найбільша кількість майданів розташована між Охтиркою та містечками Грунь і Куземин [7, с. 311, 360].

Навколо Білопілья на відстані 6–10 км розташовано кілька майданів, які знаходяться у складі курганних могильників. З певною ймовірністю до ресурсної зони м. Білопілья можна віднести також майдани поблизу сіл Шкуратівка та Рудка. Виділяється майдан поблизу с. Максимівщина, де викид було сфор-

мовано не у вигляді «вусів» а складено всередині центральної ями. Такий спосіб формування викиду типовий для майданів Переяславщини. Решта майданів – підковоподібної форми з видовженими «вусами» [6, с. 63].

Майдани, розташовані навколо слобожанських фортець знаходяться на відстані від 5 до 10 км. Це відстань, яку можна було легко подолати в разі виникнення небезпеки. Майдани, які розташовані на значній відстані від козацьких міст можна пов'язати з видобутком селітри у першій половині XVII ст. По одному невеликому майдану виявлено поблизу містечок Олешня, Боромля, Азак, Терни, Межиріч, Ворожба, Вільшана, Недригайлів. Це свідчить про те, що козаки, які засновували фортеці, починали розробку насипів курганів для виварки селітри власними силами через нестабільні поставки пороху з Московської держави.

На відміну від майданів на польському боці, майдани Слобожанщини невеликі та поодинокі, що вказує на незначний і нетривалий процес видобутку селітри. Видобуток селітри для приготування пороху існував у перші роки заснування козацьких фортець, коли не було налагоджено постачання пороху з Московії. Екстенсивний метод видобутку селітри залежав від багатьох чинників і не отримав поширення у Північно-Західній Слобожанщині. Поставки готового пороху в першій половині – середині XVII ст. з Московської держави залежали від обсягів його виробництва, але через постійні війни Пушкарний приказ використовував його для потреб власної армії. Слобожанські полковники, сотники, отамани та московські воеводи часто скаржилися в Пушкарний та Розрядний прикази на відсутність або замалу кількість «зелья пушечного» [1].

Чисельні війни, які Московська держава вела з Річчю Посполитою, вимагали значної кількості пороху. Під час військових дій широко використовувалася артилерія, яка використовувала більшу частину виробленого пороху. На невеличкі фортеці, де використовувалася дрібнокаліберна артилерія та ручна вогнепальна зброя, порох виділявся в останню чергу. Часто його не вистачало і в такій ситуації козаки були змушені добувати селітру власноруч. Про дефіцит пороху в новозбудованих козацьких фортецях свідчать чисельні грамоти, які надсилали московському царю їх коменданти під час війни 1658–1659 років.

Царський указ 1706 р. «О порохе и лошадах» дає загальну картину постачання пороху до найбільших фортець північного заходу Слобожанщини. «Зелья пушечного и ручного в Сумы полчверты бочки весом 44 пуда и 9 гривен, и 38 бочек весом 77 пудов 12 гривен. Кроме того, 75 пудов и 7 гривен зелья ручного, 32 пуда 10 гривен зелья пушечного. Всего 728 пудов. В Лебедин 31 пуд, в Краснополье 10 пудов, В Белополье 8 пудов зелья ручного и 5 пудов пушечного, в Межирич 8 пудов 16 гривен» [14, с. 367–358]. В документі згадуються найбільші фортеці, які мали артилерію та чисельний гарнізон. Невеликі фортеці, найімовірніше, отримували порох із Сум, Охтирки, Белгорода та Путивля.

Станом на 1709 р. в Охтирській фортеці знаходилося 63 гармати, 6 гаубиць, 100 пудів пороху гарматного, 60 пудів пороху рушничного [4, С. 103].

За описом містечка Білопілля 1774 року можна говорити про наявність запасів пороху: «В нём большой артиллерии нет, а только пушка одна, мелкого ружья 12, патронов с пулями 3224, пороху 2 пуда 22 фунта...» [14, с. 414]. Хоча опис цей зроблений уже тоді, коли Білопілля давно втратило свій оборонне значення, він дає уявлення про наявність запасів пороху в містечку. До озброєння часу існування містечка Крига можна віднести знахідку в 70-х роках XVII ст. невеликої козацької гармати [4, с. 457]. Кількість козаків, які могли займатися видобутком селітри в містечках північного сходу Слобожанщини, була обмежена. Переважна більшість козаків була задіяна у прикордонній службі. Патрулювання степових кордонів вимагало часу та значної кількості людей. Тому ватаги місцевих козаків були нечисленими й видобуток селітри здійснювався переважно впродовж сезону чи двох.

Традиційний спосіб видобутку селітри з насипів курганів і валів городищ, швидше за все, припиняється в другій половині XVII ст. З початку XVIII ст. виробництво селітри стає централізованим і переходить на більш якісний рівень. У 1713 р. був виданий указ Сенату, де, зокрема, зазначалося: «в Малороссийских городах всяких чинов людям селитряные заводы размножать и селитру варить без остановки». З початком роботи у 1714 р. у Шостці казенного порохового заводу практично припиняється кустарне виробництво селітри на Слобожанщині.

Отже, видобуток селітри на території Північно-Західної Слобожанщини починається у перші роки XVII ст. Це пов'язано з активною колонізаторською політикою, яку проводили польські магнати на південно-східних кордонах Речі Посполитої. Видобуток селітри з курганів припадає на першу половину XVII ст. і триває до 1647 р., коли ця територія була передана Московській державі. Традиційний спосіб видобутку селітри з насипів курганів і валів городищ, швидше за все, припиняється в другій половині XVII ст. З початку XVIII ст. виробництво селітри стає централізованим і переходить на більш якісний рівень. У 1713 р. був виданий указ російського Сенату, де, зокрема, зазначалося: «в Малороссийских городах всяких чинов людям селитряные заводы размножать и селитру варить без остановки». З початком роботи в 1714 р. у Шостці казенного порохового заводу практично припиняється кустарне виробництво селітри на Слобожанщині.

Джерела та література

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук [ред. Н.А. Попов]. Том 2. – Разрядный приказ. – Московский стол. – 1635 – 1659. – СПб, 1894. – 773 с.
2. Археологія доби українського козацтва XVI–XVII ст. / Д.Я. Телегін, Д.С. Винокур, О.М. Титова та ін: Навчальний посібник – К.: вид. ІЗМН, 1997. – 336 с.
3. *Етифанов П.П.* Оружие и снаряжение / П.П. Елифанов // Очерки русской культуры XVI века. Часть первая. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – С. 309–320.

4. *Іванюк Я.Г.* Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII–XVIII ст. / Я.Г. Іванюк // Український історичний журнал далі – УІЖ). – 1980. – № 9. – С. 101–109.
5. *Каравайко Д.В.* Селитроварення на Полтавщині (в світле новітніх археологічних раскопок на Бельском городище) / Д.В. Каравайко, С.А. Скорий, В.В. Приймак. – Полтава : Полтавський літератор, 2008. – 76 с.
6. *Коротя О.В.* Селитроваріння на Білопільщині у XVII ст. / О.В. Коротя, Є.М. Осадчий // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України : 36. наук. праць (Матеріали п'ятої науково-практичної конференції). – Глухів : вид. РВВ ГДПУ, 2006. – С. 61–64.
7. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.
8. *Супруненко О.Б.* Археологічні розвідки В.Г. Ляскоронського в Посуллі / О.Б. Супруненко // Полтавський археологічний збірник – 1999. До 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / [ред. П.К. Бондаревський, Л.Л. Залізник, Г.Ю. Івакін, М.П. Кучера, О.В. Сухобоков [та ін.]]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 222–224.
9. *Мельник Л.Г.* Мастності та скарби Полуботків / Л.Г. Мельник // УІЖ. – 2000. – № 5. – С. 60–65.
10. *Морзунов Ю.Ю.* Древнерусские памятники поречья Сулы. – Курск : издание ИА РАН ; Курского государственного областного музея археологии, 1996. – 159 с.
11. *Мурзін В.* Більське городище / В. Мурзін, Р. Ролле, О. Супруненко. – К. ; Гамбург ; Полтава : Археологія, 1999. – 104 с.
12. *Приймак В.В.* Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI – XVII ст. (історико-археологічні нариси) / В.В. Приймак, Є.М. Осадчий. – Полтава : вид. ТОВ «Фірма Техсервіс», 2006. – 72 с.
13. *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А.Г. Слюсарский. – Х. : Харьковское книжное издательство, 1964. – 460 с.
14. *Филарет (Д.Г. Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – М. : типография В. Готье, 1857. – Отд. III. – 604 с.
15. *Description des contrees du Royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie.* Par le Guillaume le Vasser, Sieur de Beauplan. – Paris : «Presses Universitaires de Paris», 1986. – 72 p.

Осадчий Е.Н. Селитроварення на території Северо-Западної Слобожанщини в XVII в.

В статті зображено стан дослідження пам'яток селитроварного виробництва на території Северо-Западної Слобожанщини. Проаналізовано рештки селитроварного виробництва, які представлені майданами, лагерьми селитроварів і селитряними варницями. На основанні письмових і археологічних джерел зображена історія селитроварення Северо-Западної Слобожанщини в контексті заселення регіона.

Ключевые слова: лагерь селитроваров, Северо-Западная Слобожанщина.

Osadchiy Ye.M. Production of saltpeter in North-West Slobozhanshchyna in XVII

The article describes the condition of studying a saltpeter-making production of North-West Slobozhanshchyna in XVII. It was analyzed the oddments of saltpeter production which were represented by squares, camps of saltpeter-making craftsmen and brew houses. Basis on written and archeological sources it was represented history of saltpeter-making in North-West Slobozhanshchyna in the context of settling the land.

Key words: saltpeter-making, North-West Slobozhanshchyna.